

39. Філінюк А.Г. Духовно-релігійне життя Поділля на межі XVIII–XIX ст. / А.Г. Філінюк // Зб. навч.-метод. матеріалів і наук. статей іст. факультету. – Луцьк : Ред. вид. відділ «Вежа» Волин. держ. ун-ту, 2002. – Вип.7. – С.59-66.
40. Блажевич Ю.І. Подільська православна єпархія в період становлення та зміцнення своїх позицій у регіоні (кінець XVIII – 50-ті роки XIX ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України / Ю.І. Блажевич. – Кам'янець-Подільський, 2012. – 19 с.
41. Степаненко Г.В. Освітня діяльність православного духовенства в Україні (XIX – початок XX ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України / Г.В. Степаненко. – К. : Ін-т історії України НАН, 2002. – 23 с.

In the article the done attempt to analyse changes in an educational level and system of the valued reference-points of population of the Podolsk province since joining in the complement of the Russian empire to the middle of XIX of century.

Key words: establishments, knowledge, educational level, family, world view values, Podoliya.

Отримано: 15.10.2012

УДК 37.018:908(477)«1917/1929»

А. М. Железко

РОЛЬ ОСВІТНІХ ЗАКЛАДІВ У ДОСЛІДЖЕННІ ІСТОРІЇ РІДНОГО КРАЮ В 1919–1929 рр.

У статті висвітлюється роль освітніх закладів у дослідженні історії рідного краю у 1919–1929 рр. Акцентовується увага на ролі вчителя в краєзнавчих дослідженнях шкіл і на методиці вивчення рідного краю у педтехнікумах.

Ключові слова: краєзнавство, школа, учитель-краєзнавець, вчитель, студент, педтехнікум, методика.

Постановка проблеми. У сучасних умовах розбудови незалежної України триває процес оновлення змісту освіти, її модернізація. Актуальною проблемою на сьогодні залишається формування національної самосвідомості, виховання патріотизму у громадян. Тому першочергову роль відіграють завдання, спрямовані на відродження історичної пам'яті нашого народу. Саме освітянському краєзнавству відводиться визначальна роль у вихованні молодого покоління: залучення молоді до вивчення історії і культури рідного краю, формування свідомого громадянина держави, виховання любові та поваги до рідної землі. У цьому контексті особливе значення має досвід 1919–1929 рр.: запровадження у єдиних трудових школах комплексної системи навчання, в основу якої було покладено краєзнавство; підготовка вчителів до краєзнавчої роботи; залучення студентів під час канікул поширювати ідеї краєзнавства по містечкам і селам; створення навчально-методичної літератури з краєзнавства.

Аналіз попередніх досліджень. Питання щодо краєзнавчої роботи в освітніх закладах України 1919–1929 рр. певною мірою

висвітлювалися в працях Л. Войтової, В. Савчука, О. Кашаби, В. Бугрія, О. Костюкової та інших вітчизняних дослідників.

У своїх роботах Л. Войтова частково проаналізувала історико-педагогічну літературу та архівні матеріали з розвитку шкільного краєзнавства у загальноосвітніх навчальних закладах України 20–30-х рр. XX ст. [3–4]. Дослідженню та розвитку шкільного краєзнавства на Поділлі у 20–30-х рр. XX ст. присвятив свої роботи В. Савчук, він висвітлив процес створення підручників з краєзнавства на Поділлі та Закарпатті, які створювалися на кращих вітчизняних та європейських зразках [9–10]. О. Кашаба розкрила роль освітян-краєзнавців Харківщини в історіографічному процесі 1920-х – початку 1930-х років [12]. В. Бугрій присвятив своє дисертаційне дослідження процесу становлення та розвитку системи краєзнавчої роботи в школах Північно-Східної України у 20–30-х рр. XX століття [11]. Важливе місце для розуміння особливостей краєзнавчо-екскурсійної справи в Україні у 20-х рр. XX ст. має дисертаційна робота О. Костюкової. В ній визначено структуру краєзнавчо-екскурсійних закладів, розкрито роль державних органів у навчально-виховному процесі середніх та вищих навчальних закладів [13].

Отже, зазначена тема у вітчизняній історіографії висвітлювалася, в основному, на прикладах регіональних досліджень або побіжно в окремих публікаціях.

Мета статті полягає у висвітленні особливої ролі освітніх установ у дослідженні історії краю 1919–1929 рр.

Виклад основного матеріалу. З 1919 р. в Україні діяла нова система навчання, згідно з якою основою освіти стала єдина трудова школа з загальним терміном навчання 10 років, що мала два ступені. Перший ступінь – семирічна школа – був обов'язковим для всього населення, безплатним і орієнтованим на поєднання загальної та професійно-трудової освіти. Вперше в історії України мовою освіти стала українська. Після семирічки можна було продовжувати навчання в загальній школі або йти в технікуми, які вважалися закладами вищої спеціальної освіти [8, с.587].

У школах почали викладати історію та географію, а предмет «отечествоведение» було замінено в освітніх закладах на «краєзнавство», яке стало невід'ємною частиною загальношкільної програми.

В 1920–1921 рр. Народний комісаріат освіти України видав навчальний план єдиної семирічної трудової школи, до якого були введені й предмети краєзнавчого циклу. Так, за навчальним планом передбачалося на предмет краєзнавство 37 годин на тиждень. Для прикладу: на ручну працю – 20 годин, рідну мову та математику – по 16 годин, географію та історію громадянства – по вісім годин тощо [14, с.124].

Краєзнавча робота у школах передбачала широке залучення учнів, які за допомогою екскурсій, досліджень, бесід, спостережень могли знайомитися з рідним краєм. Проводилась позакласна робота, яку організовували керівники краєзнавчих гуртків, працівники місцевих музеїв. Наприклад, на Білоцерківщині масштабну роботу розгорнули працівники місцевого музею. Перший

директор музею С. Дроздов-Мишковський започаткував анкетний метод вивчення рідного краю. У подальшому цей метод почали використовувати й інші дослідники.

Федір Іванов розробив запитальний лист «Вивчай свою округу». У пояснювальній записці до нього зазначено: «Мета округового музею – на виявлених і вивчених зразках доісторичної природи та життя первісної людини, а також на вивченні історичної старовини, дати громадськості можливість вивчати свою сучасну округу, а саме: сучасне суспільно-господарче та промислово-технічне життя своєї округи» [2, арк.83]. На думку Ф. Іванова, така глобальна мета буде вирішена лише тоді, коли буде розгорнуто краєзнавчий рух по всій периферії. Тому необхідно детально вивчати кожне місце, село, вулицю, кожний клаптик землі. Із пояснювальною запискою та запитальним листом співробітники музею звернулися до вчителів шкіл, які були центральною фігурою організації краєзнавчої справи у школах.

У запитальному листі пропонувалось дати відповіді на такі питання:

- сучасна назва місцевості;
- загальний вигляд населення: зріст, колір очей, волосся, будова черепа;
- географічна віддаленість від району, округи, залізничної станції;
- з боку топографічного: чи є біля місцевості гора, долина, балка тощо;
- з боку гідрографічного: чи є річка, озеро, ставок, болото;
- вкажіть назву, розмір, як використовуються населенням;
- ґрунт в місцевості, рослинність, тваринний світ;
- метеорологічне становище;
- корисні копалини;
- які культурні рослини вирощує місцеве населення;
- які бур'яни та лікарські рослини ростуть у місцевості;
- яким ремеслом займаються жителі;
- замалювати місцеві будівлі;
- вказати старовинні будівлі, пам'ятники, старі дерева, підземні ходи, церкви, костьоли, синагоги, вказати їх назви;
- оповідання, перекази, легенди, повір'я даної місцевості [2, арк.84-85].

Характерною особливістю таких досліджень були оглядові описи, констатація фактів, подій, явищ, процесів та їх ілюстративність.

У 1924 р. на Другій всесоюзній конференції з краєзнавства було визнано необхідним забезпечити школи краєзнавчою літературою. Як виявилось, такої літератури у країні було дуже мало.

Видання підручників з краєзнавства для шкіл стало першочерговим завданням окружних методичних комітетів відділів народної освіти. Адже цього від них вимагала шкільна програма, в якій зазначалося, що «черговим завданням окружних методичних комітетів та кабінетів соціальної педагогіки є деталізація і локалізація програми – опрацювання краєзнавчого матеріалу для даної округи чи району» [7, с.70]. Йшла дискусія серед педагогів сто-

совно варіантів підручників. У журналі «Шлях освіти» наведено схематичний план підручника з краєзнавства, який складається з двох частин, додатка, покажчика з літератури та джерел про округ і окружне місто, карти і плани, видання і звіти окружних органів влади, матеріали краєзнавчих гуртків, метеорологічних станцій тощо [7, с.69-72].

У журналі «Краєзнавство», у рубриці «Шкільне краєзнавство» містилася серія статей та варіанти програм: програма вивчення села, програма вивчення своєї округи тощо. Такі програми мало чим відрізнялися одна від одної – перше місце відводилося територіальній характеристиці, далі – ландшафт, природа, населення, господарча характеристика місцевості, а потім освіта, історія та культурна діяльність.

У статті Д. Зайцева «Краєзнавство і шкільний програм» [5] розглядаються питання стосовно програм, які забезпечили б краєзнавчу основу шкільної роботи. Постала проблема співвідношення теорії і практики. Програм існувало багато, але вони були викладені схематично. Вступна стаття до програм пропонувала вчителю «заповнити схему програм місцевим матеріалом». Вчителю необхідно було проявити ініціативу, творчість і майстерність. Постало два основні питання: як скласти програму, враховуючи регіональні особливості і як використовувати її в практичній діяльності. Основні питання щоденної роботи учителя, на думку автора, остаточно не були вирішені. Планування програми передбачає в першу чергу визначення обсягу того матеріалу, який потрібно вкласти в схему порадики; обсяг матеріалу необхідно розглядати у територіальному і кількісному співвідношенні. Як показував досвід, в практичній щоденній роботі учителя виокремлюється або величезне нагромадження матеріалу, або занадто обмежена кількість фактів і явищ.

Отже, перше завдання учителя – з'ясувати межі того поняття, яке пов'язане з темами або комплексами: «наша кооперація», «охорона здоров'я», «осінні роботи на селі», «свійські тварини» та ін. Щоб зробити це правильно, треба орієнтуватися на територіальні особливості й на вікові особливості учнів в загальній чотирирічній програмі. Точне визначення обсягу матеріалу в розумінні територіальному і кількісному допомагатиме одночасно і в пошуку доцільних методів роботи з дітьми.

Крім планування, у школах виникла потреба у пошуку того матеріалу, який за загальною схемою необхідно вмістити в розгорнутий план комплексу, а потім опрацювати з учнями. Цей матеріал Д. Зайцев радив розподілити на дві групи: частину його учитель розшукує і готує до початку роботи під час складання робочого плану, а іншу частину – розшукують самі учні в процесі роботи, але під керівництвом учителя [5, с.10-12].

У педагогічній літературі постало питання про створення «шкільного літопису». Фахівці радили вчителям разом зі складанням літопису збирати краєзнавчі матеріали в окрему теку, зазначаючи, що важливість таких матеріалів полягає не тільки в розвитку загальної краєзнавчої справи і не тільки для передачі

окружним методичним комітетам у вигляді «сирого» матеріалу, вони повинні бути основою для майбутньої роботи учителя і його наступників та для складання планів роботи для кожної школи в конкретних умовах.

Серед освітан актуальною була ідея щодо переходу шкільної роботи на краєзнавчу основу. Над деталізацією цієї проблеми й організацією постійного відповідного інструктажу масового шкільного працівника працювали окружні методичні комітети під загальним керуванням Наукового педагогічного комітету [5, с.13].

Особливо важливу роль у краєзнавчих дослідженнях в 1920-х рр. відіграло студентство. У 1924 р. було організовано Всеукраїнське студентське бюро краєзнавства. Його мета полягала в організації та керівництві краєзнавчою роботою студентства по всій Україні [1, арк.10].

У резолюції Всеукраїнської наради пролетарського студентства зазначено, що у всіх вищих навчальних закладах повинна проводитись краєзнавча робота, яка допоможе організувати по всіх регіонах студентський краєзнавчий рух [1, арк.11].

У Положенні «Про Всеукраїнське студентське Бюро Краєзнавства при Центральному Бюро Пролетарського студентства» були вказані такі завдання: організація і залучення студентів усіх вишів, робфаків, технікумів до краєзнавчих досліджень; популяризація ідей краєзнавства серед широких мас населення шляхом проведення лекцій, бесід, виставок; створення краєзнавчих осередків на периферії; організація експедицій у різні райони тощо. Наукова робота проводилась під керівництвом Всеукраїнської академії наук.

Для роботи в різних галузях краєзнавства, Бюро поділялося на секції: геологічну, гідрологічну, метеорологічну, етнографічну, антропологічну, сільського господарства, кустарної промисловості та ін. Воно мало свою бібліотеку, яка складалася з краєзнавчих видань, а також свою печатку і штамп [1, арк.12-13].

Студентство зробило неоціненний внесок у розвиток краєзнавства на периферії: у короткі проміжки часу, на канікулах студенти виїжджали у міста і села. Головним завданням студента було зацікавити ідеями краєзнавства місцеве населення, провести пропаганду ідей краєзнавства і, головне – виявити людей, які змогли б стати краєзнавцями, організувати ланки та постачати інструкції, літературу місцевому населенню. Для такої роботи, в першу чергу, робили ставку на сільського вчителя, агронома, лікаря, комсомольців та сільську молодь. Але, перш ніж направляти студентів в різні куточки країни з такими завданнями, потрібно було навчити самого студента, як проводити краєзнавчі дослідження та як вчити інших. Незважаючи на широкий спектр краєзнавчої діяльності, Україна була незайманим полем для краєзнавчої роботи. І в першу чергу не вистачало професійних фахівців.

У 1927 р. у журналі «Краєзнавство» вийшла стаття І. Зеленського «Як ми готуємо вчителя-краєзнавця» [6]. У ній автор зазначає, що кожний вчитель мусить бути краєзнавцем. Таке гасло висунула марксистська педагогіка. Автор зауважує, що вчитель – це єдиний

представник культурної сили на селі, і тому лише він своїми знаннями місцевого краю може вплинути на покращення життя у селі. А для цього потрібно вміло і раціонально використовувати природу та впливати на виховання у громадськості певного світорозуміння, спонукати до відповідної активності та прагнення будувати нове життя. Зробити це зможе вчитель лише після ґрунтовної підготовки у галузі краєзнавства, як наукової, так і методичної [6, с.6]. Таку підготовку взяли на себе педтехнікуми та інститути народної освіти.

У педтехнікумах підготовка вчителя-краєзнавця відбувалася в два етапи – перший, коли у навчальному плані педтехнікумів був окремий предмет «краєзнавство», і другий, коли такий курс був скасований і на його місце введена економ-географія. У перший період підготовка проводилася в порядку розроблення курсу з відповідним практикумом. Коли спеціальний курс був скасований, питання щодо підготовки вчителя-краєзнавця ускладнювалось. Пізніше ця проблема була вирішена у такий спосіб, що «методи краєзнавчої праці», з одного боку, перенесені в навчальний план до методики природознавства (в галузі природи), з другого – до дидактики (в культурно-економічній галузі). Але такий метод розподілу не виправдав себе, оскільки не дав можливості займатись розглядом у всій повноті деталей краєзнавчої методики. Тому виникла необхідність виділити методику краєзнавчої роботи в окрему галузь. Цього вимагала і специфічність краєзнавчого матеріалу, як конгломерату різних наукових дисциплін, який потребує спеціальних методичних підходів і засобів [6, с.7].

Краєзнавча підготовка студентства розгорталася в декількох напрямках. Перший – загальний огляд методів краєзнавчої роботи, методів вивчення свого краю проводився по курсу економ-географії. У центрі такого курсу – економічне життя України. Основними методами вивчення свого краю були дослідний, екскурсійний і письмово-анкетний.

Кожний студент за час навчання у педтехнікумі виконував таку роботу: проводив певне дослідження, як член своєї ланки (дослідження ланкою), або обстежував індивідуально; брав участь у широкому колективному дослідженні по певному комплексу.

Усі ці дослідження передбачали:

а) підготовчий момент (початкове ознайомлення на місці з об'єктом дослідження, вивчення відповідної літератури, складання плану, виготовлення матеріальних засобів дослідження);

б) саме дослідження, яке обов'язково проводилося за першоджерелами;

в) заключний момент – момент звіту, у письмовому вигляді й усно на спеціальній конференції.

Робота керівника полягала в наданні відповідних вказівок щодо напрямку роботи та використання різних методів і прийомів. Особливого значення для студента набувала робота керівника у першому (ланковому) дослідженні. Студентські дослідження керівники скеровували так, щоб їхня робота мала елементи науковості. Факт чи явище не просто описували, фотографували, а вивчали в його причинному розвитку, подавали динаміку, а не тільки стати-

ку. Обов'язковою складовою кожного вивчення був аналіз можливих перспектив (проектний підхід). Важливість таких досліджень полягала у тому, що наслідки вивчення об'єкта чи явища були доступні для всіх охочих користуватися ними. Такими охочими були вчителі досліджуваної округи. А також кожне дослідження (зазвичай культурно-економічного напрямку) закінчувалося «листом до адміністрації» із вказівками на досягнення і хиби, на думку дослідників, у роботі й житті їхньої установи. Але, на жаль, такий прийом залишався тільки як методичний. Листи склалися, але ніколи за адресою не розсилалися. Практика показала, що коли б такі листи розсилалися (а особливо оголошувалися!), то на наступний рік двері установи були б дуже міцно зачинені перед непрошеними дослідниками і ніяка сила не відчинила б їх. Через це обмежувалися платонічними поясненнями студентам про дослідження в ідеалі [6, с.8-9].

Наступний етап – педагогічний практикум. У III триместрі (переважно I – II курси) студенти виїжджали на розробку різних комплексів в певних територіальних межах. У 1925 р. таким комплексом була земельна община «Круглик», у 1926 р. досліджували штучно виділену територію «Удай». Таке дослідження проводилося з окремих тем різними групами студентів. Часто виїжджали на екскурсії по різним куточкам країни з метою розширити знання студентів про рідний край.

Кожного року в загальний список дипломних тем входили і теми краєзнавчого характеру. Наприклад, у 1926/1927 н.р. була тема «Конкретизація краєзнавчого ухилу при розробці комплексу з волокнуватих матеріалів». При студіюванні організації педагогічного процесу за комплексною системою розглядалося питання «Значення краєзнавства у школі» і підводилася наукова база під так званій краєзнавчий ухил у педагогічній роботі. Під час вивчення теорії наочності й обліку праці розглядалося питання організації і значення музею (кабінету) краєзнавчого характеру, який повинен обов'язково бути у кожній школі [6, с.10-11].

Отже, згідно з програмою підготовки педагогічних працівників у галузі краєзнавства, подана програма мала наукову та методичну цінність. У програмі закладені основи не тільки теоретичних знань з краєзнавства, а й практичних, коли кожний крок роботи вчителя орієнтований на найбільшче оточення. Але слід зауважити, що спектр досліджень починає звужуватись, а саме: з огляду на основи марксистської педагогіки, під час вивчення рідного краю до уваги береться в основному природнича і господарська галузі, а фольклорні, етнографічні та діалектичні особливості краю стають другорядними. Починає втрачатися духовність та колорит місцевого населення, його неповторність, духовний зв'язок з попередніми поколіннями.

Висновки. Таким чином, з початку 20-х рр. XX ст. краєзнавство набуло широкого розвитку в навчальних закладах. Запровадження його в навчальні плани закладів освіти стимулювало зацікавленість молоді краєзнавчими дослідженнями краю. Було розроблено науково-методичну базу, теоретичні та практичні методи досліджень. Краєзнавча робота позитивно вплинула на

процес отримання знань учнів, їх залучали до дослідницької роботи і самостійного вивчення рідного краю. Але, на жаль, краєзнавство 1920-х рр. так і не стало повноцінною навчальною дисципліною у школах в подальшому. До середини 1930-х рр. закінчилося формування радянської системи народної освіти. Загальноосвітня школа стає на шлях так званої політехнізації. Ознайомлення лише з окремими фактами й деякими відомостями не забезпечувало глибоких знань учнів з історії рідного краю, а заполітизованість змісту предмета, однобоке тлумачення окремих фактів не сприяли формуванню в учнів об'єктивних знань.

Список використаних джерел:

1. ЦДАВОВ України, ф.166, оп.3, спр.406, 38 арк.
2. ЦДАВОВ України, ф.166, оп.6, спр.1749, 114 арк.
3. Войтова Л. Архівна база дослідження розвитку шкільного краєзнавства у загальноосвітніх навчальних закладах України (20–30-ті рр. XX ст.) / Л. Войтова // Краєзнавство. – 2011. – № 4. – С.7-13.
4. Войтова Л. Змістова характеристика категорій «краєзнавство» та «шкільне краєзнавство» / Л. Войтова // Освіта Донбасу. – 2011. – № 5 (148). – С.5-10.
5. Зайцев Д. Краєзнавство і шкільний програм / Д. Зайцев // Краєзнавство. – Х., 1927. – № 3. – С.7-13.
6. Зеленський І. Як ми готуємо вчителя-краєзнавця / І. Зеленський // Краєзнавство. – Х., 1927. – № 3. – С.6-11.
7. Краєзнавство в школі // Шлях освіти. – Х. : ДВУ, 1925. – № 11. – С.69-72.
8. Попович М. Нарис історії культури України / М. Попович. – К. : АртЕк, 2001. – 727 с.
9. Савчук В. Українське краєзнавство у підручниках і підручних книгах 1920-х – 1930-х рр.: регіональний аспект / В. Савчук // Краєзнавство. – 2010. – № 1-2. – С.105-112.
10. Савчук В. Проблеми та розвиток шкільного краєзнавства в Україні у 20-х–30-х рр. XX ст. / В. Савчук // Краєзнавство. – 2006. – № 1-4. – С.37-39.
11. Бугрій В. Становлення та розвиток системи краєзнавчої роботи в школах Північно-Східної України (20–30-ті рр.) : дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 Загальна педагогіка та історія педагогіки / В. Бугрій. – Житомир, 2006. – 236 с.
12. Кашаба О. Освітняні-краєзнавці Харківщини в історіографічному процесі 1920-х – початку 1930-х рр. : дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.06 Історіографія / О. Кашаба. – Х., 2008. – 267 с.
13. Костюкова О. Розвиток краєзнавчо-екскурсійної справи в Україні в 20-х роках XX ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 Історія України / О. Костюкова. – Х., 2003. – 16 с.
14. Рябокобила О. Розвиток історичного краєзнавства на Харківщині в 20–30-ті роки XX ст. : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 Історія України / О. Рябокобила. – Х., 2000. – 189 с.

The article highlights the role of educational institutions in the study of native land's history in 1919 – 1929 years. It focuses on the role of teachers in schools' studies of local history and on methods of native land's studying in pedagogical colleges.

Key words: *studies of local history, a school, a teacher of local history, a pupil, a student, pedagogical college, methods.*

Отримано: 01.10.2012